

Galvosūčiai apie tradicinį Lietuvos kaimą

(Aleksandras Ikamas, Venantas Mačiekus. *Tradicinis Lietuvos kaimas: lietuvių etninės kultūros galvosūčiai*. Vilnius: Versus aureus, 2013)

VIDA SAVONIAKAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Aleksandras Ikamas ir Venantas Mačiekus atskleidžia, kaip žmogaus kasdienį gyvenimą lėmė vyravę religiniai įsitikinimai ir nuostatos, kuo ypatingas „tradicinio“ Lietuvos kaimo pasaulėvaizdis ir buitį. „Lietuvių smegenyse ir širdyje vietos buvo ne tik griežtoms katalikų tikėjimo dogmoms, bet ir iš senų laikų išlikusiai pagonybei. Šių dviejų skirtingų dvasinių pasaulių mišinys nulėmė unikalų tikrovės suvokimą, atsispindėjusį medicinos, žemdirbystės, medžioklės ir kt., taip pat būrų ir magijos tikėjimuose“ (p. 7). Daugiausia kalbama apie XIX a. vidurio – XX a. pradžios kaimą; tokie chronologiniai rėmai apibrėžiami sąlygiškai, nes, kaip teigia autoriai, „nemažai šio laikotarpio kaimo etninės kultūros elementų yra atėję iš senesnių laikų...“, o kai kurių knygoje minimų žmonių pasaulėjautos apraiškų ir buities detalių galime aptikti dar XX a. antrojoje pusėje.

Knygoje pateikiami ir nagrinėjami 323 galvosūčiai apie lietuvių kalendorines šventes, tradicijas, papročius, apeigas, senovės tikėjimus; taip pat apie liaudies amatus, mediciną, meteorologiją, dainas ir šokius, drabužius, liaudies etiketą, pramogas, maistą, darbo įrankius, buities daiktus ir pan. Knygos skyrių pavadinimai atskleidžia paplitusias Lietuvos etnologijoje ir etnografijoje „tradicinio“ kaimo tyrinėjimų temas. Pirmiausia dėmesys nukrypsta į sodybą ir būstą, šeimos gyvenimą, gyvenvietę ir bendruomenę; paskui nagrinėjami tradiciniai amatai, verslai, ūkio darbai, medžioklė, žvejyba, bitininkystė; kalbama apie kalendorines šventes ir papročius; pabaigoje tyrinėjami senieji tikėjimai ir liaudies kūryba. Autoriai remiasi įdomiais plačiais šaltiniais, neįtraukdami *savo* etnografinių lauko tyrimų, jų ilgametę patirtis ir, be abejonės, sukauptos „žinios“ ir „pažinimas“ lėmė šios knygos įdomią idėją ir logišką struktūrą, būtent pabrėžiančią, kokiomis temomis ir kasdienio gyvenimo aspektais Lietuvos etnologijoje ir etnografijoje buvo plačiai domimasi. Knygos struktūra mums parodo, kokios temos geriausiai atskleidė *tradicinio Lietuvos kaimo* sampratą moksle. Tai patvirtina, kad kaimo žmonių „pažinime“ šios temos buvo svarbios, nes kiekvienas galvosūkis yra paremtas ne vienu, o keliais ir daugiau šaltinių.

Europos tautų papročių bendrus bruožus mini daugelis mokslininkų. Lietuvių mįslių knygelėje Kazys Grigas rašė: „[...] panašių pasakojimų turi visos tautos. Sakoma, kad senovės Graikijoje puotų metu būdavo organizuojamos mįslių varžybos, kurių laimėtojus specialūs teisėjai vainikuodavo, o pralaimėtojus versdavę

gerti užsūdyto vyno [...]. Liaudies pasakų herojai, įmindami mėsles, išgelbėdavo savo gyvybę“ (2, p. 7). Mėslių mėgstamos nuo senų laikų, menant mėsles visada rungtyniaujama, šis žaidimas lavino ir lavina žmones. A. Ikamas ir V. Mačiekus labai taikliai pasirinko knygos žanrą, klausimų / atsakymų formą; apie tradicinį Lietuvos kaimą kalbama naujai ir plačiai, siekiama lavinti šiuolaikinių žmogų.

Ši knyga iš pirmo žvilgsnio sudomino kaip „idėjų enciklopedija“. Ją galima skaityti nuo pradžių ar atvirkščiai – išminties pasisemti, žmonių akiratį bei pasaulėžiūrą pažinti ir akis paganyti, nes leidinys gražiai iliustruotas, daug etnografinių nuotraukų. Sakyčiau, tai atmintys ir tam tikri faktai apie tai, kas Lietuvos kaime laikyta „tradiciska“, kas mokslininkų pavadinta „etnine kultūra“, kas atskleidžia XIX a. vidurio – XX a. pradžios kaimo kasdienybę ir vėliau įvairiai perduodamas „žinias“ bei „pažinimą“, kuris žmonių atmintyje ilginiui dyla ar *keičia* savo reikšmes ir vertes.

Nagrinėjami reiškiniai atskleidžia *sava*. Lyginamuoju istoriniu požiūriu *savos* tautos kultūra suvokiama, lyginant ją su *kity*; šiuo teoriniu požiūriu atrasime daugiausia faktų apie kultūrinius panašumus. Atmintys / idėjos, kodėl dar XX a. ketvirtajame dešimtmetyje žmonės manė, kad užkasti lobiai naktį šviečia melsva ugnele; kodėl žaibo sukeltą gaisrą galima užgesinti tik rūgusiu pienu ir pan., siejamos su tam tikros vietos ir tautų kultūriniais bendrumais ar skirtingumu. Daugiausia įdomiai atskleidžiami žmonių tikėjimai apie *sava* ir jų nykimas, t. y. *keitimasis*.

Remiantis spauda, pasakojama, jog „1938 m. Papilės valsčiaus (Akmenės r.) Pacylėnų kaime perkūnas trenkė į A. Šaulio namą ir jį visą sudegino. [...] Tą vakarą Šaulio šeima eidama gulti užmiršo uždaryti langą. Naktį kilus audrai žaibas pro langą įtrenkė vidun ir pro namo kampą išėjo lauk. Prie pat lango stovėjo senio Šaulio lova, prie kurios gulėjo šuo. Žaibas šunį vietoje užmušė, o patį Šaulį tik pritrenkė. Nuo trenksmo nubudusi šeima tuoj puolė gaisrą gesinti vandeniu, bet Šaulienė ant ugnies vandens neleido pilti...“ Ji ugnį norėjo gesinti pienu, bet nespėjo, ugnis išsiplėtė ir buvo per vėlu (p. 181). Pagal seną lietuvių tikėjimą nuo žaibo kilusią ugnį galima užgesinti tik rūgusiu pienu. XX a. pradžioje Šiaurės Lietuvoje apie šį tikėjimą žinoma ir daugiau faktų.

Lietuviai tikėjo, kad kiekviena ugnis turi savo vardą, todėl gaisrą sulaikyti dar galima atspėjant jos vardą, garsiai ištariant ir prašant ugnelę nurimti. „Tikėta, kad nuo gaisro nelaimės apsaugoja ir šv. Agotos duona, pašventinta ugnies globėjos Šv. Agotos dieną (vasario 5) bažnyčioje. Ji, kaip apsaugos nuo ugnies priemonė, būdavo įdedama į naujai statomo namo kertę, kilus gaisrui ją laužydavo gabalėliais ir, apibėgdami namą, mėtydavo į ugnį, prašydami ją išeiti į laukus ir nede-ginti namų. Dar manyta, kad kilus gaisrui šv. Agotos duoną reikia apnešti apie užsidedusį trobesį ir bėgti kuo toliau į laukus, čia ją numesti, tuomet ugnis nuseks paskui ją į laukus. Pasak L. A. Jucevičiaus, Žemaitijoje dažnai galėjai matyti kaimuose stulpų su šv. Agotos, laikančios ant rankų duonos kepaliku, statula“ (p. 182). Šios atmintys rodo, kas *sava* tam tikrose Lietuvos vietose ir kaip senieji tikėjimai *keičiasi* ir pinasi su krikščionybės elementais, turi analogų kitose šalyse.

„Nuo seno lietuviai ugnį laikė šventa, ją reikėjo gerbti, gražiai su ja elgtis, neižeisti jos ir neteršti. Drausta į ugnį spjaudyti, šlapintis, pilti įvairių nešvarumų, mindžioti. Gesinti tik šaltu ir švariu vandeniu. Einant gulti ugnį reikėjo užžarstyti, peržegnoti ir paprašyti: „Šventa Gabija, būk rami ant vietos.“ Išįeidusi ugnis galinti „užpykti“ ir išeiti „pasivaikščioti“, „prasivėdinti“ po trobą, t. y. gali kilti gaisras“ (p. 226). Ugnis lietuviams nuo seno buvo šventa. Šiuolaikinėje visuomenėje paplitęs Gabijos vardas kalba apie šio tikėjimo atmintis ir išlikusius gyvus pasakojimus bei „pažinimą“ rodančius su ugnimi susijusius posakius.

Pateikiama palyginimų su *kity* kultūra. „Norint sužinoti, kurioje vietoje žmogus nuskendo, reikia ant rato padėti degančią žvakę (*grabnyčią*) ir paleisti ant vandens – kur ji sustos, ten yra skenduolis. Ratą galima pakeisti lėkšte, duonkubiliu ar duonos kepalo kampu“ (p. 186–187). XX a. pradžioje taip daryta Liudvinave (Marijampolės r.). Tikėjimas, kad degančia žvake ant duonos kepalo galima surasti skenduolį, buvo paplitęs ir Šiaurės Anglijoje. Vienas iš racionalių paaiškinimų, kodėl taip daryta: jei skenduolis nuskęsta sūkuryje, jis nusileidžia į dugną toje vietoje, kur labiausiai sukasi vanduo. Ratas, apskritas lengvas daiktas taip pat sustos ir suksis ten, kur yra didžiausias sūkurys.

Autorių teigimu, vienas žinomų lietuvių keiksmų: „Kad tu skradžiai į žemę nueitum!“ yra susijęs su užkastais pinigais. Tikėjimas, kad užkasti lobiai, turtai naktimis švyti, aptinkamas Europos tautose, žinomas ne tik Lietuvoje, bet ir Rusijoje, Rumunijoje. Lietuvoje aiškinta, jog vieta, kurioje yra užkasti pinigai, naktimis švyti dėl to, kad žemėje gulintys pinigai aprūdija ir rūdys kartkartėmis dega šviesiai mėlyna liepsnele. Remiantis gausia istoriografija ir šaltiniais rašoma, kad lobius „iškasti nėra taip lengva, nes dažnai pinigai būna užkeikti ir, nežinodamas užkeikimo žodžių, jų iš žemės neišimsi. [...] Atkasus pinigus ir juos paėmus, duobę užkasti reikia specialiu būdu. Nežinant, kaip tai padaryti (pvz., Anykščių apylinkėse sakytą, kad atkasus pinigus reikia į duobę įmesti kelias monetas), galima apakti. Jei nežinai, tuomet duobę reikia palikti neužkastą arba paprašyti tai padaryti aklo žmogaus (p. 184.). Spaudoje, pvz., savaitraštyje „Ūkininko patarėjas“, rasime informacijos, kad Lietuvoje buvę vietų, kur iškasinėta ir išbadyta žemė – akivaizdžiai ieškota pinigų.

Visi šie gražūs tikėjimai ugnies galia ir šventumu knygoje išdėstyti klausimų ir atsakymų forma. Tai tarsi pabrėžia „pažinimo“ svarbą šiuolaikinėje visuomenėje; smalsumą žadina klausimai: „Ar žinai, kad?...“. Kultūros istorija iškyla per galvosūkius, atskleidžiančius istorines atmintis ir „žinojimo“ faktus. Skatinama susimąstyti ir siekti naujų žinių; kartu plėtojama etninė kultūra. Tikėjimus apie Perkūną, ugnį suradau skirtinguose knygos skyriuose – tai rodo didelį šių tikėjimų paplitimą ir kaimo kultūros elementų besisiejančią visumą, taip pat žmonių pasaulėjautos bendrumus skirtingose vietose ir, kai kuriais atvejais, visuomenės modernėjimo procesus.

Dar XX a. pradžioje kai kur Lietuvoje maži vaikai buvo gąsdinami vaivorykšte, kurią vadino *laumės juosta*, *straubliu*, *oranrykšte*, *drigne* ir pan. Manyta, kad

vaivorykštė siurbianti iš upių, ežerų, marių vandenį, o kartu įtraukia žuvis, varles, pasipainiojusius prie vandens gyvulius ir vaikus, kurie paskui nukrinta iš debesų (p. 232). Autorių žodžiais, „krikščioniškuose tikėjimuose vaivorykštė laikyta taikos ir santarvės tarp žmogaus ir Dievo simboliu. Kai Nojus išlipo iš Arkos ir paaugojo švarius gyvulius ir paukščius, Dievas pažadėjo niekada daugiau neprakeikti žemės dėl žmonijos nepaklusnumo. Kaip šios sutarties ženklą jis išskleidė danguje vaivorykštę. Todėl ją pamatę žmonės sako, kad nebus lietaus“. Su šiais tikėjimais siejasi mįslė: „Marga karvė dangų laižo“ – tai vaivorykštė.

Ši knyga tęsia lietuvių istoriografijos tradicijas, o kartu atskleidžia mokslo laimėjimus bei šiuolaikinės visuomenės poreikius. Prisiminkime Jono Balio knygą „Lietuvių kalendorinės šventės“ apie lietuvių tautosaką ir tikėjimus. J. Balys rašė: „Žmogaus santykis su dievybėmis ir negamiškomis jėgomis yra dvejopas: pasyvus ir aktyvus. Kai žmogus meldžiasi ir aukoja, tai jis tikisi iš susilaukti iš dievybės malonės. Tačiau žmogus iš patyrimo žino, kad jo maldos ne visados išklausomos.“ Jis imasi aktyvių priemonių – magijos. Burtais, tam tikrais tikėjimais ir jais pagrįstais veiksmais žmogus nori palenkti jį supančią aplinką (1, p. 5–6). Pasak J. Balio, dar Martyno Mažvydo pirmoje lietuviškoje knygoje, išleistoje 1547 m., rasime įžanginius F. Staphylus žodžius: „Daugelis dar ir dabar aiškią stabmeldystę ir vykdo, ir viešai išpažįsta: vieni medžius, upes, kiti žalčius, dar kiti ką kitą. [...] Yra tokių, kurie Perkūnui daro įžadus.“ Jau visas šimtmetis praėjo, „kaip romantikai nori patirti apie tautos etnines šaknis, apie viską, kuo mūsų tauta yra savotiška ir skiriasi nuo kitų“ (1, p. 7–8). Kad „lietuviška pagonybė“ buvo labai gajį ir sunkiai davėsi išnaikinama, yra daug liudijimų.

A. Ikamas ir V. Mačiekus tikėjimus vadina „senaisiais“, tais pačiais terminais kaip ir J. Balys bei daugelis mokslininkų. J. Balys rašė: „Prisitaikydama prie senųjų tikėjimų, Bažnyčia pradėjo šventinti ugnį, vandenį ir žalumynus [...]. Dar šventinamos žvakės, šv. Agotos duona, aliejus ir druska. Žmonės visus pašventintus dalykus laiko turinčius magišką galią. Bažnyčia tokiu būdu labai daug prisidėjo prie prietarų išlaikymo ir naujų sukūrimo“ (1, p. 11). Šios knygos autoriai tokius teiginius mums įrodo pateikdami gausių tautosakos šaltinių lobyną ne tik apie kalendorinius papročius, bet, kaip minėta, apie pačias įvairiausias kasdienio gyvenimo sritis – „tradicinio“ kaimo gyvensenos suvokimą. Minėti faktai apie Perkūną, ugnį, šv. Agotos duoną, žvakes ir glaudžiai besipinančius tikėjimus A. Ikamo ir V. Mačiekus knygoje mums įrodo mintį apie „senųjų“ tikėjimų, kartu ir „lietuviškosios pagonybės“, ilgą gyvavimą žmonių atmintyse. Šiuolaikinei visuomenei patrauklia forma perteikiama tai, kas nagrinėjamu romantikų laikotarpiu, kurio griežtai apibrėži nesiekiamo, laikyta „tautos etninėmis šaknimis“.

Pabrėžkime, nors apie tautinę kultūrą plačiau nekalbama, knygoje aptarti pateikti tradicinio Lietuvos kaimo žmonių tikėjimai atskleidžia mums tai, kas lietuviams, o kartu besikuriančiai lietuvių tautai buvo svarbu kasdienybėje, kokia buvo žmogaus *sava* kultūra.

Šio „Tradicija ir dabartis“ leidinio įvadiniam straipsnyje minėta, kad šiuolaikiniame antropologijos moksle ypač atkreipiamas dėmesys į šiuolaikinį *kitą* iš Vakarų; paneigiamos vakarietiškos filosofinės tradicijos, kurios konstravo kitas kultūras, kultūrinės *kito* sampratas, mažindamos kitų kultūrų kitoniškumą vakaruose (3, p. 16). Palyginimai su istorine Europos kultūra mums pateikia platesnį vaizdą apie kultūros pliuralizmą.

Džiaugdamasi nauja puikia knyga, prisiminsiu, jog šiuolaikinėje antropologijos teorijoje daug diskutuojama, kaip pateikti „pažinimą“, kurio žmonės nepateikia pasakojimais (3, p. 11). Manau, pasirinkę galvosūkių formą, šios knygos autoriai įdomiai atsako į tokį klausimą: jeigu mįslėje tiesiogiai nepasakyta vieno ar kito reiškinių kultūrinė reikšmė – ją galime įspėti išsiaiškinę mįslės kilmę ir susijusius tikėjimus. Šios kultūrinės reikšmės, daugelių atveju susijusios su kolektyvine savimone, kultūros vertybėmis, plačiąja prasme atskleidžia *sava* ir *kita* ne tik Lietuvos, lietuvių, bet ir netoliese klestinčiose kultūrose. Norėdami sužinoti, kas „Dieną naktį verpia audžia, o pats nuogas plikas snaudžia“ (p. 185), ne tik suvoksime istorinio savojo tradicinio kaimo žmonių atmintis, bet ir gyvai sužinosime, kas šalia esąs nepažintas *savas*, *kitas* ir *kita*.

Literatūra

1. Balys Jonas. *Lietuvių kalendorinės šventės*. Tautosakinė medžiaga ir aiškinimai. Vilnius: Mintis, 1993.
2. *Menu mįslę keturgyslę*. Paruošė Kazys Grigas. Lietuvių liaudies mįslės. Vilnius: Vaga, 1970.
3. Moore Henrieta L., Sanders Todd. Anthropology and Epistemology, In: Moore Henrieta L., Sanders Todd (eds.). *Anthropology in Theory: Issues in Epistemology*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2014, p. 1–18.